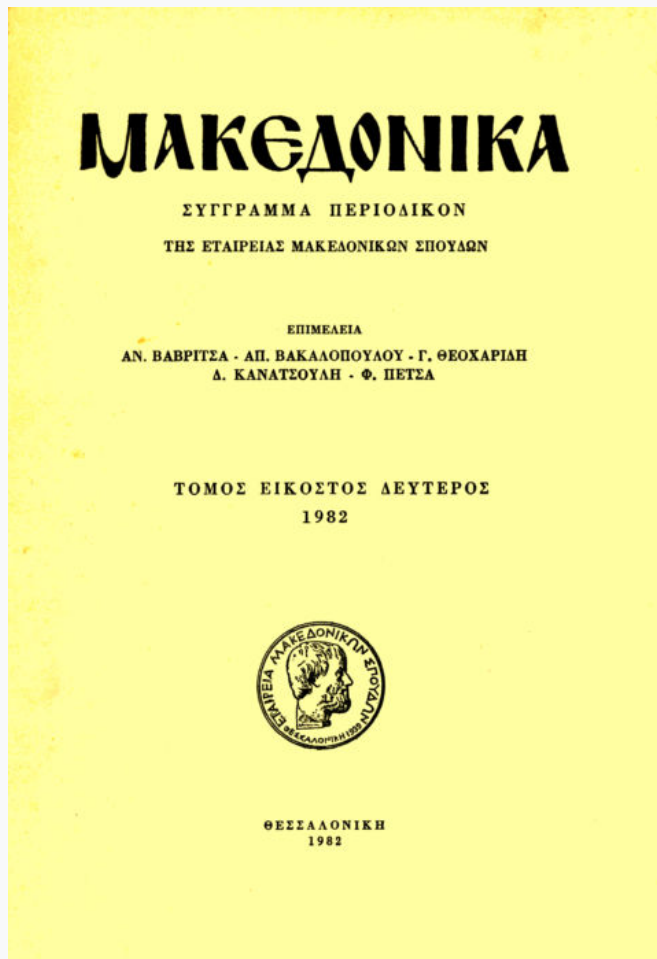

Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο

Αθ. Αγγελόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.543](https://doi.org/10.12681/makedonika.543)

Copyright © 2014, Αθ. Αγγελόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αγγελόπουλος Α. (1982). Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο. *Μακεδονικά*, 22(1), 522-525. <https://doi.org/10.12681/makedonika.543>

τοῦ συγγραφέα, ὅμως ἡ σύνθεση, ἡ διάρθρωση, τὸ κριτικὸ πνεῦμα, ἡ ἀκριβὸς λογὴ καὶ σαφὴς διατύπωση εἶναι προσόντα τὰ ὁποῖα ἀξιολογοῦν τὴν ἐργασία τοῦ Γ. Δ. καὶ τὰ ὁποῖα τὴν κατατάσσουν ἀνάμεσα στὰ λιθὸ σοβαρὰ ἔργα ποῦ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόβλημα τῶν δίκιογχων ναῶν.

Γ. ΓΟΙΝΑΡΗΣ

Ἄ θ α ν ά σ ι ο ς Ε. Κ α ρ α θ α ν ά σ η ς, Οἱ Ἑλληνας λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς κίνησης στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες κατὰ τὴν προφαναριωτικὴ περίοδο, ἔκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 279.

Πολὴ δικαιολογημένα οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἀποτελέσαν σ' ὅλην τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας μιὰν ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐκεῖνες ἐοτίες, ὅπου ὁ καταδικώμενος Ἑλληνισμὸς βρῆκε καταφυγὴ καὶ ἀνέπτυξε στὴ συνέχεια τὶς δυνάμεις του. Γιὰ ἓνα λόγο παράπαν οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἔχουν μιὰν ἰδιαιτερότητα προκειμένου γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ μας ἱστορία, ἀφοῦ συνδέθηκαν ἄμεσα μὲ τοὺς Φαναριώτες τῆς Κωνσταντινούπολης. Εἶναι, ἄλλωστε, πολὺ χαρακτηριστικὸ τὸ κλασσικὸ βιβλίον τοῦ Ν. Iorga, *Byzance après Byzance*, ὅπου, ὡς γνωστόν, γίνεται λόγος γιὰ τὶς ποικίλες δραστηριότητες αὐτοῦ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ (καὶ Νεοελληνικοῦ ἀργότερα) κόσμου οἱ τὶς ρουμανικὲς χῶρες. Ἐναν ἀπὸ τοὺς δρόμους ποῦ ἀνοίξε στὸ βιβλίον του αὐτὸ ἐρευνᾶ τὸ κρινόμενο ἐδῶ βιβλίον τοῦ κ. Ἀθ. Καραθανάση ποῦ ἀναφέρειται συγκεκριμένα στὴν παρουσία τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου στὴ Βλαχία κατὰ τὴν ἄμεση προφαναριωτικὴ περίοδο (1676-1714). Μὲ τὸ βιβλίον αὐτὸ ὁ σ. προσπάθησε νὰ ἀνιχνεύσει τὶς αἰτίες, τοὺς τρόπους, τὶς διεργασίες, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα ὧν αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἐλληνικῆς λογιόσύνης στὴ Βλαχία καὶ ὅπως αὐτὰ ἐμφανίστηκαν στὴν ἐλληνικὴ (κύρια) καὶ στὴ ρουμανικὴ γραμματεία. Ἐχομε δηλ. νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ μιὰ σειρά προβλημάτων ποῦ συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα ἀπότοκα τῶν ἐξελίξεων ποῦ φέρνει ἡ παρουσία τῶν Ἑλλήνων στὶς ἡγεμονίες σὲ μιὰ περίοδο ὅπου ὁ Ἑλληνισμὸς ἀφυπνίζεται καὶ προσπαθεῖ νὰ συνδυάσει τὴ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ μὲ τὰ προοδευτικὰ μηνύματα ποῦ ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἀναγεννημένη Εὐρώπη.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιον τοῦ βιβλίου του (Ἡ Προετοιμασία, σσ. 23-28) ὁ κ. Καραθανάσης ἐρευνᾷ τοὺς φορεῖς ποῦ ἐδημιούργησαν τὴν προφαναριωτικὴ αὐτὴ περίοδο καὶ ποῦ εἶναι τὸ Βυζάντιον, ἡ Ὁρθόδοξία καὶ φυσικὰ οἱ λόγιοι, οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ ἐμποροί—πρόσωπα δηλ. ποῦ διέδωσαν τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ παιδεία· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι, βέβαια, ὀρισμένοι ἐντόπιοι ἡγεμόνες ποῦ ἐβοήθησαν καθεστὴ ἐλληνικὸ καὶ ὀρθόδοξο, ἀφοῦ πιστεύουν ὅτι εἶναι οἱ συνεχιστὲς τῶν Βυζαντινῶν ἀτοκράτορων καὶ ἐπομένως ὀφείλουν νὰ υποστηρίξουν τὸ ἐλληνοχριστιανικὸ πνεῦμα. Ἐνας ἄλλος καθοριστικὸς ἐπίσης παράγοντας γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κλίματος αὐτοῦ ἦταν ὁ ρόλος ποῦ διαδραμάτισε στὶς ἐξελίξεις αὐτὲς ὁ σοφὸς Φαναριώτης ἀξιωματοῦχος Ἰωάννης Καρποφύλλης στὴν περίοδο 1650-1690 (βλ. τὸ Β' κεφ. Ἡ Συμβολὴ τοῦ Ἰωάννη Καρποφύλλη καὶ τοῦ κ. κ. ο. τ. ο. σ. σ. 29-60). Ὁ Καρποφύλλης εἶχε ἓνα ρόλο σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις ὄχι μόνον στὸν πολιτικὸν τομέα ἀλλὰ καὶ στὸν πολιτιστικόν, τὸν ὁποῖο ὁμολογουμένως ἐπηρεάσε θεμελιωδῶς. Εἶναι ὁ λόγιος ποῦ μὲ τὸ σύστημά του καὶ τὶς ἰδέες του συνεδύασε δυναμικὰ τὴν ἐλληνικὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ φωτισμένην Εὐρώπη, ὅπως λίγες δεκαετίες ἀργότερα εἶχαν ὀραματιστεῖ ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης καὶ ὁ Θεόφιλος Κορυθαλλάς. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς διδασκαλίας του διοχετεύθηκε στὴ Βλαχία κι ἔγινε ὄφορμὴ γιὰ παραπέρα ἐξελί-

ξεις χάρη και στο ενδιαφέρον των Βλάχων ήγεμόνων και κύρια του Κωνσταντίνου Μπασαράμπα (1688-1714) και του θείου του πρίγκιπα Κωνσταντίνου Καντακουζηνού († 1716). Και είναι αλήθεια ότι χάρη σ' αυτούς τους δύο προωθήθηκε δυναμικά η πνευματική ζωή στις ήγεμονίες αλλά και προέκταση και στη ΝΑ Εύρωπη και την ελληνική ΄Ανατολή-λεπτομέρειες για τη δραστηριότητά τους βλ. στο τρίτο κεφάλαιο ΄Η φ ω τ ι σ μ ε ν ή ή γ ε σ ί α (σσ. 61-81). ΄Ολη αυτή η κίνηση που δημιουργήθηκε τόσο από την παρουσία του Καρουφύλλη, του Δοσίθεου Νοταρά (για τόν οποίο αναλυτικά ό λόγος στο ε΄ κεφ.) και τόν άλλων ΄Ελλήνων θρησκευτικών οδμανιστών, όσο και από τό ενδιαφέρον των ντόπιων ήγεμόνων είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση της Αθθεντικής ΄Ακαδημίας του Βουκουρεστίου, της τυπογραφίας, δύο δηλ. πνευματικών κέντρων που έσημάδεψαν την ιστορία της παιδείας στην ελληνική (και βαλκανική) τουρκοκρατία. ΄Η ΄Ακαδημία και οι καθηγητές της, ΄Ελληνες όλοι προερχόμενοι από τη Βασιλεύσασα, μετέφεραν στις ήγεμονίες τό πνευματικό Πατριαρχικής ΄Ακαδημίας της Βασιλεύσασας, καθαρά δηλ. έλληνορθόδοξο, χωρίς ώστόσο να λείπει ή παρουσία τών μηνυμάτων που έστειλε η σοφή Εύρωπη μέσω τών ΄Ελλήνων λογίων που είχαν σπουδάσει σε εύρωπαϊκά πανεπιστήμια και που συνέχισαν τη σταδιοδρομία τους στη Βλαχία. Για τη δραστηριότητα τών καθηγητών αυτών βλ. τό τέταρτο κεφάλαιο τιτλοφορούμενο ΄Η Α θ θ εν τ ι κ ή ΄Α κ α δ η μ ί α - Ο ί κ α θ η γ η τ έ ς τ η ς π ε ρ ι ό δ ο υ 1 6 8 8 - 1 7 1 4 και ή συμβολή τους στη ν ά ρ χ ό μ ε ν η έ κ π α ι δ ε υ τ ι κ ή ΄Α ν α γ έ ν ν η σ η τ η ς π ε ρ ι ό δ ο υ 1 6 8 8 - 1 7 1 4. ΄Όσο για την προσπάθεια έπαφής με τη Δύση αυτή εκφράστηκε με την άποστολή υποτρόφων σε δυτικά πανεπιστήμια (και ιδιαίτερα στην Πάντοβα), μιá προσπάθεια που φαίνεται ότι και ουνεχίστηκε άργότερα, χωρίς θετικά όμωσ αποτελέσματα, κατά την άποψη του συγγραφέα—βλ. έδω σσ. 96-102. Σ΄ αυτό τό σημείο, όμωσ, έχουμε τη γνώμη ότι ό κ. Καραθ. έπρεπε να είναι περισσότερο διεξοδικός, γιατί άρα γε δέν υπήρξε συνέχεια, δέν υπήρξαν αποτελέσματα; Μήπως υπήρξε σαφής αντίδραση από τούς ορθόδοξους κύκλους του Βουκουρεστίου ή μήπως οι νεαροί όπότροφοι δέν έδικαίωσαν τις έλπίδες τών προστατών τους; Πάντως έμεις πιστεύου-ότι αυτό είναι αλήθεια ιστορική, ότι δηλ. δέν επροχώρησε όπως άναμενόνταν ή προσπάθεια αυτή, άφοψ από την άλλη μεριά εκεί μιá οδηγούν και τά κατοπινα γεγονότα.

Οί δεσμοί όμωσ της Βλαχίας (και φυσικά και της Μολδαβίας και της άστροουγγρικής, τότε, Τρανσυλβανίας) έλαβαν την ουσιαστική και πλήρη μορφή τους χάρη στην αδιάκοπη σχεδόν παρουσία στις ήγεμονίες γνωστών προσωπικοτήτων της χριστιανικής ΄Ανατολής, άνώτατων και άνώτερων δηλ. Ιερωμένων που βρέθηκαν εκεί για διάφορους λόγους είναι, όπως τούς θέλει ό σ., οι περισσότεροί τους εκπρόσωποι του λεγόμενου θρησκευτικού οδμανισμού της ελληνικής ΄Ανατολής. Στους Ιερωμένους αυτούς, κατά τό σ., άνηκαν όρισμένες από τις χαρακτηριστικές πρωτοβουλίες που έσημειώθηκαν ήδη: ή ίδρυση της ΄Ακαδημίας, της τυπογραφίας; οι ίδιοι όμωσ είχαν αναπτύξει και πολιτικές πρωτοβουλίες, όπως ήταν, για παράδειγμα, οι ένέργειές τους για τό σχηματισμό αντιτουρκικού μετώπου στη Βαλκανική με την υποστήριξη τών Ρώσων. Σ΄ αυτούς όφείλεται, και είναι πιά άποδεκτό αυτό από Σλάβους και Ρουμάνους έρευνητές, ή άνακοπή του σλαβισμού και ή διάδοση της ελληνικής παιδείας με τη διακίνηση του ελληνικού βιβλίου και χειρογράφου, του οποίου αυτοί οι Ιερωμένοι και ό κύκλος τους υπήρξαν οι κύριοι φορείς. Θά σημειόσουμε΄ έξάλλου, ότι όρισμένοι από τούς ανθρώπους αυτών τών ανωτάτων άξιοματόχων τών ΄Ανατολικών ΄Εκκλησιών που βρέθηκαν στο Βουκουρέστι διακρίθηκαν ως Ιεροκήρυκες, δάσκαλοι, αντιγραφείς χειρογράφων, διπλωμάτες, τυπογράφοι, αλλικοί, γραμματικοί. (Βλ. Ε΄ κεφάλαιο ΄Ο Θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ό ς Ο δ μ α ν ι σ μ ό ς τ ο υ Β ο υ κ ο υ ρ ε σ τ ί ο υ, σ. 103-172). ΄Ενδιαφέρον από την ίδια άποψη ήταν και ό ρόλος που διαδραμάτισαν και οι ΄Ελληνες υπάλληλοι της αλλικής γραφειοκρατίας, όρισμένοι από τούς όποιους άνεπτυξαν σαφείς δραστηριότητες στην πνευματική και την πολιτική ζωή της χώρας, όπως ήταν,

λόγου χάρη, ο Γεώργιος Καστριώτης από την Καστοριά (βλ. ειδικότερα στο ΣΤ' κεφάλαιο, σ. 173-180).

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας για την ανάπτυξη της παιδείας, αλλά και της πολιτικής ζωής της χώρας, ήταν αυτός που εκπροσωπούνταν από τους λεγόμενους Ιατροφιλόσοφους που είχαν φέρει στη Βλαχία ένα νέο πνεύμα ζωής: τη χριστιανική δηλ. σκέψη συνδυασμένη άρτια με την ευρωπαϊκή. Είναι αξιοπροσοχής ότι, καθώς σημειώνει ο σ., σε καμιά περίπτωση δεν σημειώθηκαν παρεκκλίσεις έξω από το πνεύμα της Όρθοδοξίας. Αυτοί λοιπόν οι Ιατροφιλόσοφοι εργάστηκαν σύντονα στις ήγemonίες και τις έβοήθησαν πολύ τόσο στη διάρκεια του προ-φαναριωτισμού όσο και κατά το φαναριωτικό αίωνα να γνωρίσουν τις νέες μορφές ζωής που παρείχε η Εύρώπη, αλλά και παράλληλα εργάστηκαν συνειδητά και για την Όρθοδοξία. Η συνεργασία τους, άλλωστε, με την αλληλία και με τους Έλληνες θρησκευτικούς ούμανιστές των ήγemonιών υπήρξε σ' όλα τα επίπεδα άγαστη. (Βλ. τό Ζ' κεφ. 'Η παρουσία της Βλαχία Ιατροφιλοσοφών προερχομένων από εκπαιδευτικά κέντρα της Δύσης' (σσ. 181-205).

Τέλος στο τελευταίο κεφάλαιο με τον τίτλο Συμπεράσματα (σ. 206-237) επιχειρείται μία θεωρητική σύλληψη της νεοελληνικής πολιτιστικής επίδρασης στη Βλαχία, όπου έπισημαίνεται η διάμαχη του «προοδευτικού», όπως το χαρακτηρίζει ο σ., και του «κατεστημένου» του πρώτου έκφραστής ήταν ο Καρυοφύλλης, ενώ του δεύτερου ο Δοσίθεος Νοταράς. Η διαμάχη αυτή που είχε ξεκινήσει από τη Βασιλεύουσα (και όπου προϋπήρχαν οι παλαιές καταβολές του Λούκαρη και του Κορυδαλλέα) μεταφέρθηκε και στη Βλαχία, όπου μάλιστα δημιουργήθηκε πιο φανερά αυτό που επέδρασε ο Καρυοφύλλης: τό άνοιγμα δηλ. προς την Εύρώπη, πράγμα δηλ. που φοβούνταν οι αντίπαλοι του. Δημιουργήθηκε δηλ. έδω αυτό που ονομάστηκε από σύγχρονους Ρουμάνους μελετητές «τό νεοβλαχικό στυλ»: η χριστιανική Άνατολή συζευγμένη με τη σοφή Εύρώπη. Γενικότερα όλη αυτή η κίνηση είχε ως αποτέλεσμα να έχουμε τό φαινόμενο της αναγέννησης των ελληνικών γραμμάτων, έξω από τη Βασιλεύουσα και τη Δύση, κάτω από την προστασία των Βλάχων ήγemonών. Η επίδραση που άσκησε η αναγέννηση αυτή είχε τις άμεσες συνέπειές της στην ελληνική γραμματολογία, αλλά και στη ρουμανική — σαφή καθυστέρηση όφειλόμενη στην πληθωρική έπιρροή της ελληνικής παιδείας — φαινόμενο που άπαντούμε στα μέσα του 18ου αιώνα. Στο Έπιμετρο, τέλος, ο λόγος είναι για τά βιβλία που εκδόθηκαν στη μελετώμενη περίοδο: τίτλοι βιβλίων, διορθωτές, έπιμελητές, τυπογράφοι κ.λ.

Με λίγα λόγια τό βιβλίό του κ. Καραθαν. καλύπτει ένα μεγάλο κενό, άφορ έξετάζει, έξαντλητικά θά λέγαμε, σ' όλο του τό φάσμα των προ-φαναριωτισμού, στο κεφάλαιο δηλ. που ήταν πολύ έλλιπής. Ό σ. θά μπορούσε να έργαστει έντονότερα έκματαλευόμενος τις πηγές των ρουμανικών χρονικών και ένγίνει των πηγών, από τις όποιες θά μπορούσε να έχει πολλά έρωτήματα, στα όποια θά μπορούσε να δώσει τις έρμηνείες του, όπως: οι κοινωνικές δομές που προϋπήρχαν και που διαμορφώθηκαν κατοπινά με τη συμβολή των λογίων, την παιδεία που παρεχόταν, τους Ρουμάνους λογίους κ.λ. Θά έπρεπε ακόμη να μελετήσει ο κ. Καραθ. πιο αναλυτικά τις μεταναστεύσεις, κύρια από Β. Έλλάδα, και τό ρόλο των αποδημών αυτών στις οικονομικές έξελίξεις της Βλαχίας: άλλωστε ο ρόλος αυτός μνημονεύεται από τό σ. αλλά πολύ περιληπτικά. Η έμπορική και οικονομική κίνηση αυτή θά μπορούσε να άποτελέσει ένα πολύ σπουδαίο κεφάλαιο στο βιβλίό του κ. Καραθαν. Θά ήθελα επίσης να διατυπώσω όρισμένες έπιφυλάξεις για τό διάκριση που έτιχειρεί ο σ. άνάμεσα στο *lettre* και στον *intellectuel*: πρόκειται για ένα θεωρητικό ζήτημα, τό όποιο χραίζεται περισσότερο έρευνα για τη συναγωγή συμπερασμάτων.

Όστόσο παρά τις έπιμέρους αυτές παρατηρήσεις, θά πρέπει να έπισημάνω την έργα-

τικότητα τοῦ σ., τὸν καλὸ χειρισμὸ τοῦ δημοτικοῦ λόγου σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ διαστρεβλῶνεται ἐπικίνδυνα, τὴν ἐξοικειώσῃ του μὲ τὴν ἐρευνητικὴ τῶν πηγῶν. Ἐχομε ἔτσι λοιπὸν μιὰν εὐπρόσδεκτη συμβολὴ στὴ Γραμματολογία μας καὶ στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν μὲ τὴν ἀποκάλυψη μιᾶς παραμελημένης πτυχῆς τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας μας ποὺ συνιστᾷ ἡ ἀναγεννητικὴ αὐτὴ περίοδος τοῦ προ-διαφωτισμοῦ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἄποστολόλου Ε. Βακαλοπούλου, Ἑμμανουὴλ Παπάς. Ἀρχηγὸς καὶ ὑπερασπιστὴς τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἱστορία καὶ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειάς του, Θεσσαλονικὴ 1981, 8ο, σελ. 268.

Ἐπειτα ἀπὸ τὰ εὑρήματα στὴ Βεργίνα, ἀλλὰ καὶ στὸ Δίς, στὴν Πέλλα, στὴ Σίνδο καὶ ἄλλου, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κόσμου στρέφεται ὅλο καὶ περισσότερο πρὸς τὴν ἀρχαία Μακεδονία, ὅπου δεσπάζουν οἱ μορφές τοῦ Φιλίππου Β' καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου' παίρνοντας ἀπὸ τότε οἱ Μακεδόνες στὰ χέρια τους τὶς τύχες τοῦ ἑλληνισμοῦ, σφράγισαν διαδοχικὰ τὴν ἱστορία του σ' ὅλες τὶς περιόδους τῆς. Δὲ λησμονοῦμε τὴν προσφορὰ τῶν Μακεδόνων κατὰ τοὺς ἑλληνιστικὸς χρόνους καὶ τὴ σωτήρια δρᾶση τους κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξαν μικρότερης σημασίας καὶ ἀξίας οἱ ἀγῶνες τους καὶ ἀργότερα, ὅταν, ὑπόδουλοι καὶ αὐτοί, προμαχοῦσαν γιὰ νὰ σωθοῦμε ἀπὸ τόσους κινδύνους, ὥσπου συντέλεσαν στὴν ἀπελευθέρωση καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀκριτικοῦ μας χώρου καὶ στὴ γοργότερη ἀξιοποίηση τῶν ἑπειτα ἀπὸ τὸ 1912. Ὅταν ἄρχισε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἀπάντησαν μὲ τὸ «παρὼν» πρῶτοι καὶ οἱ Μακεδόνες καὶ προσέφεραν μεγάλες θυσίες στὸ βωμὸ τῆς Ἐλευθερίας. Ἡ μορφή τοῦ Ἑμ. Παπᾶ δεσπάζει τὸ 1821. Κατὰ τὸ μακεδονικὸ ἀγῶνα ἀργότερα ἔδρασαν μὲ τὴ βοήθεια καὶ Ἑλλήνων τοῦ Νότου οἱ Μακεδόνες καὶ ἀποσόβησαν ἐθνικοὺς κινδύνους. Ὁρατοὶ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες, περιμένουν τὸν ἀξιο ἱστορικὸ, ποὺ θὰ στηριχθεῖ στὸ πλούσιο ὑλικό, ἀλλὰ καὶ στὶς ζωντανές μνημες, γιὰ νὰ τοὺς παρουσιάσει μὲ μιὰ συνθετικὴ, τεκμηριωμένη καὶ ὀλοκληρωμένη ἱστορία. Τώρα σταματᾷ στὸ ἔργο, ποὺ μᾶς χάρισε ἑπειτα ἀπὸ ἐπιπλέονες ἔρευνες καὶ μελέτες ὁ ἱστορικὸς καὶ τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, ὁ καθηγητὴς κ. Ἄπ. Ε. Βακαλόπουλος. Τὸ περιεχόμενό του πρέπει νὰ ἐνδιαφέρει κάθε Ἑλληνα, ἀλλὰ πιὸ πολὺ τοὺς Μακεδόνες καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Χαλκιδικῆς, ὅπου ἔδρασε ὁ Ἑμ. Παπάς.

Τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἑμ. Παπᾶ καὶ τὰ παιδιά του, ἀπὸ τὸν Δ. Ὑψηλάντη, ἀπὸ Ὑδραῖους, κατοίκους τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τὰ πιὸ πολλὰ ἀπὸ κληρικοὺς τοῦ Ἄγ. Ὁρους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους Ἑλληνες. Ἡ ἀμεσότητα τῶν ἐπιστολογράφων μὲ τὰ φοβερά γεγονότα δημιουργεῖ ἐπιβλητικὴ ἀτμόσφαιρα, ὅπου βαραίνει ἡ σκιά τοῦ θανάτου, ἀλλὰ τὴν ἀντιμάχονται ἡ πίστη, ὁ πόθος καὶ ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἐλευθερία. Οἱ καιροὶ ἀνάγκασαν καὶ τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους νὰ προσέχουν καὶ νὰ συμπεριφέρονται μὲ σοβαρότητα.

Μὲ τὰ σπάνια προτερήματα καὶ τὶς θυσίες του ὁ Ἑμ. Παπᾶς ἐπιβλήθηκε σ' ὅλους ἀπόλυτα, ὅπως δείχνει ὁ μέχρι λατρείας θαυμασμός, ποὺ ἀποπνέουν ὅλα τὰ ἔγγραφα. Κι ὁ ἴδιος δὲν ἤξερε πολλὰ γράμματα, ἀλλὰ πρόκοψε χάριτι στὶς σπάνιες ἀρετές του κι ὁ ἐνθουσιαστικὸς πατριωτισμὸς τοῦ ὑπάγρουσε νὰ θυσιάσει τὰ πάντα γιὰ τὴν πατρίδα. Ἡ πολεμικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ οἱ ἄλλες ἀρετές τῶν ἐπιστολογράφων μᾶς κάνουν νὰ παραβλέψουμε